

— ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ —
Υπεύθυνοι σειράς: Κώστας Κωστής, Σοφοκλής Πετρεζίδης

ΠΑΡΑΣΚΕΥΑΣ ΚΟΝΟΡΤΑΣ

ΟΘΩΜΑΝΙΚΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ
ΓΙΑ ΤΟ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟ ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟ

Βεράτια για τους προκαθήμενους της Μεγάλης Εκκλησίας
(17ος - αρχές 20ού αιώνα)

179

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ

197

ΤΟ ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟ
ΚΑΙ Η ΘΩΣΜΑΝΙΚΗ ΕΝΝΟΜΗ ΤΑΣΗ

Μέχρι τις τελευταίες δεκαετίες, η κυρίαρχη άποψη για το καθεστώς του Πατριαρχείου στην Οθωμανική Αυτοκρατορία χαρακτηριζόταν από δύο κύρια σημεία: πρώτον, ο Μωάμεθ Β΄ παραιχώρησε ήδη από την επιθυμία της Άλωσης ένα προνομιακό καθεστώς στην Εκκλησία και μέσω αυτής σε ολόκληρο το «Έθνος», δηλαδή την Ορθόδοξη Κοινότητα που τελούσε υπό τη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχη. Τα «προνόμια» αυτά – ανεξάρτητα αν συνδέονταν με προεπάρχουσες προκτικές στον ευρύτερο Μεσανατολικό χώρο, με το ισλαμικό δίκαιο, με την πολιτική που ακολουθήσαν μουσουλμανικές πολιτικές ηγεσίες πριν από τους Οθωμανούς ή ακόμη με πολιτικές επιλογές του Πορθητή– συνίσταντο μεταξύ άλλων στην αναγνώριση του θεσμού της Εκκλησίας, όπως αυτή υπήρχε και κατά τη βυζαντινή περίοδο. Η Εκκλησία, σύμφωνα με τα «προνόμια», απολάμβανε ευρείας αυτονομίας και είχε εκτεταμένες αποκλειστικές αρμοδιότητες (θηροκεντρικές, νομοθετικές, δικαιοδοτικές), ώστε ο Πατριάρχης να είναι αρχηγός όλης της Ορθόδοξης Κοινότητας της Αυτοκρατορίας (*Rum millet*) και να αναγνωρίζεται από την Οθωμανική Διοίκηση ως «εθνώαρχης» (*milletbasi*) ή, για να είμαστε ακριβέστεροι, αρχηγός ενός *μιλλέτ* (*millet*), όπως ονόμαζαν οι Οθωμανοί την αναγνωρισμένη από το Κράτος θρησκευτική Κοινότητα. Σύμφωνα με την παραπάνω άποψη, η Εκκλησία παρουσιάζοταν ως ένας οργανισμός αυτόνομος από το Κράτος επιταγμένος σε ένα σύστημα επαλλήλων εξουσιών: η Οθωμανική Διοίκηση δεν παρενέβαινε καταρχήν ούτε στην εκκλησιαστική ιεραρχία και στις αρμοδιότητες του Κλήρου, ούτε στις σχέσεις

του Κλήρου με το πόθμινό του. Ο Πατριάρχης παρουσιάζει ως ο συνδικτικός χείκος του «Γένους» με το Οθωμανικό Κράτος, εξουσιοδοτημένος από το Σουλτάνο να ρυθμίσει τα πάντα στο εσωτερικό της Ορθόδοξης θρησκευτικής Κοινότητας και μόνος υπεύθυνος έναντι της Πύλης για τις υποθέσεις αυτού που τελούσαν υπό τη δικαιοδοσία του. Συνολικά, κατά την παρυσάνα άποψη, η Εκκλησία, παρά τις δυσκολίες που επέφερε η υποδούλωσή της μετά το 1453, συνέχισε σε γενικές γραμμές να υψάφχει, να είναι αναγνωρισμένη από το Κράτος και να ασκεί τις αμφοδιότητές της, όπως και κατά την πριν από την Άλωση περίοδο.

Η «κλασική» αυτή άποψη έχει και μία δεύτερη παράμετρο. Τα παρυσάνα «προνόμια» είχαν στατικό χαρακτήρα και έμειναν αναλλοίωτα από τότε που τα παραχώρησε ο Πορθητής, στα μίση δηλαδή του 15ου αιώνα. Κατά συνέπεια, ως παράφχα αλλά και ως στηριζόμενα στο ισλαμικό δίκαιο, ήταν απαφρβήστα και κάθε τροποποίηση τους αδύνατη ή παφάνομη.

Η παρυσάνα άποψη, παρά τη σημαντική πρσφσφρά της στην έφρυνα παρουσιάζει εγγενές δυσκολίες που οφείλονται σε τρεις κυρίως λόγους: πρώτον δεν στηρίζεται παρά κατ' εξαίφρεση σε οθωμανικές πηγές, οι οποίες θα έδιναν πληροφορίες για την οθωμανική οπτική στα πράγματα. Η αποκλειστική σφεδόν χρήση εκκλησιαστικών πηγών που απηχούν σε μεγάλο βαθμό μόνο τις απόψεις της εκκλησιαστικής ιεραρχίας ή έστω του ορθόδοξου περιβάλλοντος, οδηγεί στην κατανόηση της άποψης ενός μόνον από τους παφάνοντες που διαμόρφωσαν το καθεστώς του Πατριαφείου στο Οθωμανικό Κράτος: δεύτερον, βασιζόμενη κυρίως σε πηγές του 18ου και 19ου αιώνα και ασπαζόμενη ένα αριστή αξιόμητι, αυτό του αναλλοίωτου χαρακτήρα των «προνόμιών», τεφρμάφει ότι η θέση της Μεγάλης Εκκλησίας στην επικράτεια των Σουλτάνων παφρμεινε απαράλλακτη από το 150 ως τουλάχιστον το 190 αιώνα. Επσημινείται ότι η διατύπωση των επιμέρους πτυχών της θεωρίας αυτής αρχίζει από τα μέσα του 19ου αιώνα, κατά την εποχή δηλαδή των μεγάλων πολιτικών και θεσμικών αλλαγών στο Οθωμανικό Κράτος, αλλά και της διαδικασίας σχηματισμού εθνικών Κρατών στα Βαλκάνια. Οι αλλαγές αυτές, εισηγμένες σε μεγάλο βαθμό από τη Δυτική Ευ-

ρώπη, δημιούφρησαν, όσον αφορά τουλάχιστον την Οθωμανική Αυτοκρατορία, μία νομοθεσία, της οποίας η «λογική» πρσφγγίφζε τα δικαικά συστήματα των Δυτικοευρωπαϊκών Κρατών και ήταν απτή και κατανοητή από τις πολιτικές ηγεσίες, οι οποίες έπυλπον είχαν ζωτικά πολιτικά και οικονομικά συμφέροντα στην επικράτεια του «Μεγάλου Ασθενή». Οι θεσμικές μεταφβολές του Τανζιμάτ επηρέασαν δραστικά, όπως ήδη διαπιστώθηκε, κάποιες πτυχές των σχέσεων μεταξύ του Ορθόδοξου Πατριαφρχη και του Σουλτάνου και κατέστησαν σχετικά «εύκολη» την κατανόηση των σχέσεων του Οθωμανικού Κράτους με την Εκκλησία, γιατί πληρυσάν τόσο τις αντιλήψεις της τελευταίας, όσο και τις χρεατούφες τότε στη Δυτική Ευρώπη απόψεις για τις σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας. Δεν είναι ωστόσο δεδομένο πως ό,τι έσχευε κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, όσον αφορά το καθεστώς της Εκκλησίας στο Οθωμανικό Κράτος, επικρατούσε και παλαιότερα.

Ένα τρίτο ζήτημα που εγείφρει η παρυσάνα παρυσάνακή θεωρία αφορά ιδιαίτερα την ιστοριογραφία που αναπτύχθηκε στα χριστιανικά Βαλκανικά Κράτη και βεβαίως την πλουσιότατη ως προς το θέμα, από τα μέσα του 19ου αιώνα και έπειτα, ελληνική βιβλιογραφία. Η επιστημονική παραγωγή ήταν συχνά υπό την επήφρεια τόσο της κυρσφρχης εθνικιστικής ιδεολογίας, όσο και των συχνά τεταμένων σχέσεων αφενός μεν μεταξύ των Βαλκανικών Κρατών -και ιδιαίτερα της Ελλάδας- με την Οθωμανική Αυτοκρατορία στην αρχή και το Τουρκικό Κράτος στη συνέχεια, αφετέρου δε του Πατριαφείου με την Πύλη, κατά τα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα (Ίδρυση Βουλγαρικής Εξαρχίας και Προνομιακό Ζήτημα). Ως συνέπεια του κλίματος αυτού, αλλά και της αδυναμίας πρσφβσκσης στις οθωμανικές πηγές, αποδύθηκε συχνά στην Ορθόδοξη Εκκλησία και φυσικά στο Πατριαφρχείο Κωνσταντινουπόλεως, μία αποστολή εθνικού χαρακτήρα. Η Μεγάλη Εκκλησία όμως ήταν και είναι ένας οικουμενικός, δηλαδή υπερεθνικός θεσμός, όπως αντίστοιχα ήταν πολυεθνικό και το Οθωμανικό Κράτος. Οι πολλαπλές κρυσίες στις σχέσεις Οθωμανικής Διοίκησης και μελών του Ορθόδοξου Ανότατου Κλήρου τεφρηνεύθηκαν συχνά και συλλήφθηκαν ως εκδηλώσεις «αντίστοιχες» του Πατριαφείου που με αυτόν τον τρόπο

ναρκοθετούσε ή ήθελε να ναρκοθετήσει την ορθομανική τάξη πραγμάτων προσημαίνοντας την ελληνική εθνική ανέξωφτησία. Αντίστοιχα προβλήματα παρουσιάζει και η τουρκική βιβλιογραφία, η οποία συχνότατα υπεργονίζει την «ανεκτικότητα» των Σουλτάνων απέναντι στους ορθόδοξους υληκόους τους και ιδιαίτερα στην Ορθόδοξη Εκκλησία¹.

Πολλά από τα στερεότυπα που προέβαλε και προέταξε η πατριδοσακή άποψη περί «προνομίων» έχουν, ιδιαίτερα κατά την τελευταία εκδοσεία, αναθεωρηθεί με τη μελέτη κυρίως ορθομανικών πηγών. Ηρώφατες μελέτες έχουν καταδείξει ότι για την κατανοήση και την ανάληψη της θέσης που είχε η Εκκλησία στο Ορθομανικό Κράτος, αλλά και για την εξήγηση των ενεργειών και της καθόλου λειτουργίας της κατά την περίοδο της ορθομανικής κυριαρχίας, είναι απαραίτητο να ληφθεί υπόψη και η ορθομανική τάξη πραγμάτων και συνιστάσει η αντίληψη που είχε κατά καιρούς για το Πατριαρχείο η πολιτική εξουσία της εποχής².

Ενδιαφέρον από την άποψη αυτή είναι να διαπιστωθεί κατά πόσο, σε ποιο βαθμό και από ποια χρονική περίοδο πράγματι ο Πατριάρχης αναγνωριζόταν από την Ορθομανική Διοίκηση ως «εθνάρχης», αλλά και ποιος ακριβώς ήταν ο «εθναρχικός» του ρόλος σύμφωνα με την ορθομανική έννομη τάξη και τους ορθομανικούς θεσμούς γενικότερα.

A. Η κατά την ορθομανική εξουσία ταυτότητα του ποιμνίου του Οικουμενικού Πατριαρχii

Αντικείμενο της έρευνας στο σημείο αυτό είναι να προσδιοριστεί η εξέλιξη της αντίληψης που είχε η ορθομανική εξουσία για το σύνολο αυτών που τελούσαν υπό τη δικαιοδοσία του προσημασμένου της Μεγάλης Εκκλησίας, καθώς και για τη συλλογική τους ταυτότητα. Στο ζήτημα αυτό εμπλέκονται πολλοί όμοι, ορθομανικοί και ελληνικοί, των οποίων η έννοια μεταβλήθηκε ουσιαστικά από το 15ο μέχρι και τις αρχές του 20ού αιώνα, σε συνάρτηση με τις πολιτικές και ιδεολογικές εξελίξεις και εξελίξεις που μεσολάβησαν.

I. Από τις «ομάδες» (*teva'if*) στην αναγνωρισμένη από το Κράτος ενιαία θεροσκευτική Κοινότητα (*millet*)

Ο όρος *millet* σημαίνει στη σημερινή τουρκική γλώσσα *έθνος*, αλλά στο ορθομανικό διοικητικό λεξολόγιο του 19ου αιώνα δηλώνει την αναγνωρισμένη από το Κράτος θεροσκευτική Κοινότητα, η οποία τελεί υπό την πνευματική δικαιοδοσία ενός θεροσκευτικού αρχηγού. Ήδη από το 1982, μελέτη του B. Braude υποστήριξε την άποψη ότι ο όρος δεν υφίσταται στα ορθομανικά έγγραφα ως διηλυτικός μίας μη μουσουλμανικής θεροσκευτικής Κοινότητας παρά από το 19ο αιώνα και μετά και κυρίως κατά την περίοδο του 'Γανζιμίτ'. Σύμφωνα με μεταγενέστερη έρευνα, ο όρος εμφανίζεται για πρώτη φορά με αυτή την έννοια λίγο νωρίτερα, ήδη σε φερμάνια του 18ου αιώνα. Κατά τις προηγούμενες περιόδους, δεν φαίνεται να υπήρχαν κατά την ορθομανική έννομη τάξη ενιαίες και αποδεκτές ως σύνολα θεροσκευτικές Κοινότητες που να τελούν υπό την ηγεσία ενός Πατριαρχii ή Αρχιεπισκόπου. Κατά το 16ο και 17ο αιώνα, αυτοί που τελούν υπό τη δικαιοδοσία των μελών του Ανώτατου Κλήρου εμφανίζονται ως *ta'ife*, όρος που σημαίνει «ομάδα» και που δεν δηλώνει αποκλειστικά τη θεροσκευτική Κοινότητα, αλλά κάθε είδους ανθρωπino σύνολο με κάποια κοινά χαρακτηριστικά (π.χ. ουντεχνίες). Είναι χαρακτηριστικό ότι, κατά το βεράτι του 1525, ο Πατριάρχης Κιωνταντινουπόλεως ισκει την πατριαρχική του εξουσία πάνω σε πολλές «ομάδες των απίστων» (*teva'if-i keferce*) και όχι σε μία συγκεκριμένη και ενιαία θεροσκευτική Κοινότητα. Δεδομένου άλλωστε ότι τότε ο Πατριάρχης Κιωνταντινουπόλεως δεν ήταν η μόνη αναγνωρισμένη από το Κράτος ορθόδοξη εκκλησιαστική κεφαλή στην Αυτοκρατορία (υπήρχαν και οι άλλοι Πατριάρχες, αλλά και οι αυτοκέφαλοι Αρχιεπίσκοποι), δεν μπορούσε να είναι επικεφαλής μίας ενιαίας ορθόδοξης θεροσκευτικής Κοινότητας, η οποία ήταν απαραίτητη κατά την ορθομανική έννομη τάξη. Αυτό συνέβη μόλις κατά το 18ο αιώνα, με τη *de facto* επικυριαρχία του Οικουμενικού Πατριαρχii στους άλλους τρεις Πατριάρχες της Ανατολής και με την *de jure* υπαγωγή των Αρχιεπισκοπιών Αχρίδας και Ιπείσου στη Μεγάλη Εκκλησία. Από την περίοδο εκείνη, όντας πλέον αδιαμφισβήτη-

τους θρησκευτικούς ηγέτες όλων των οφθόδοξων υπηκόων του Σουλτάνου, μπορεί ο Οικουμενικός Πατριάρχης να θεωρείται «ιθναρχής» ή *μιλλέτριμπαρς*. Ο τελευταίος αυτός όρος πάντως δεν απαντά στα γνωστά πατριαρχικά βεράτια του 19ου αιώνα, αλλ' ούτε και στα βεράτια του 1754 και 1757.

Όσον αφορά τον όρο *millet*, δεν υπάρχει ως δηλωτικός της θρησκευτικής Κοινότητας της οποίας προΐσταται ο Πατριάρχης, στα πατριαρχικά βεράτια μέχρι και το 19ο αιώνα. Ακόμη και το βεράτι του 1757 χρησιμοποιεί, όπως και τα παλαιότερα αντίστοιχα έγγραφα, τον όρο *ta'ife*. Δυστυχώς, δεν υπάρχουν προς το παρόν γνωστά βεράτια του πρώτου μισού του 19ου αιώνα, των οποίων να είναι γνωστό το οθωμανικό κείμενο, ώστε να διαπιστωθεί η ύπαρξη ή όχι στο κείμενό τους του όρου *millet* με την έννοια της αναγνωρισμένης από το οθωμανικό Κράτος θρησκευτικής Κοινότητας, επικεφαλής της οποίας είναι ένας θρησκευτικός λειτουργός. Η αναφορά όμως στο γαλλικό και ελληνικό κείμενο των βερατίων των ετών 1789, 1830, 1835 και 1860 των όρων *païsson* και *έθνος* (σε μία περίπτωση και *δύομα*), ίσως υποδηλώνει ότι μεταφράζεται με τον τρόπο αυτό ο όρος *millet*. Στο οθωμανικό κείμενο των βερατίων του 1884 και 1901 ο όρος υπάρχει (άρθρα 1 εδ. γ, 18, 24 και 35), αλλά αποδίδεται ταυτόχρονα με δύο διαφορετικούς ελληνικούς όρους: γένος και *έθνος*.¹¹¹

Ο όρος *millet* άρχισε από το 1875 κυρίως να εκτοπίζεται σε επίσημα οθωμανικά έγγραφα από τον όρο *cepa'at* (κοινότητα, ομάδα) για να δηλωθεί η αιό το Κράτος αναγνωρισμένη μη μουσουλμανική θρησκευτική Κοινότητα". Ωστόσο, ο τελευταίος αυτός όρος δεν απαντά στα βεράτια του 1884 και 1901. Ίδιως αυτό να υφίσταται στο στερεότυπο και συντηρητικό χαρακτήρα των βερατίων. Πάντως, οι μη μουσουλμανικές θρησκευτικές Κοινότητες και ιδίως αυτές που είχαν αναγνωρισμένους από το Κράτος θρησκευτικούς ηγέτες ήδη από παλαιότερους εποχές (Οφθόδοξοι, Αρμένιοι, Εβραίοι), συνέχισαν να αποκαλούνται *millet* στην καθημερινή χρήση της οθωμανικής γλώσσας.

2. Από τους «άπιστους» (*Kefere*) στους «Ρωμάιους» (*Rumiyun*)

Όσον αφορά συγκεκριμένα την καίρι τα βεράτια «ταυτότητα» της θρησκευτικής Κοινότητας ή —πριν από το 17ο αιώνα— των θρησκευτικών ομάδων που τελούσαν υπό τη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριάρχου, τα οθωμανικά κείμενα παρουσιάζουν σημαντικές αλλαγές ανάλογα με την εποχή. Σύμφωνα με ένα μητροπολιτικό αχρονολόγητο βεράτι του 15ου αιώνα, το ποίμνιο του Μητροπολίτη αποκαλείται *nasrani* (δηλαδή «χριστιανός», «οπαδοί του Ναζιραίου»). Ο επικρατέστερος όμως όρος στα βεράτια του 15ου και 16ου αιώνα είναι *kefere* ή *kafirler*, δηλαδή κατά λέξη «άπιστοι». Αντίστοιχα, ο τίτλος με τον οποίο αναφέρεται ο Πατριάρχης κατά το 16ο και 17ο αιώνα είναι συνήθως «Πατριάρχης των "άπιστων" Κωνσταντινουπόλεως και εξαρτημένων περιοχών» (*İstambul ve tenabi'î keferesi patriği*). Ο οθωμανικός διοικητικός όρος *kafir* (πληθ. *kefere*) δηλώνει γενικότερα τον κατά το Ισλάμ «άπιστο», δηλαδή το μη μουσουλμάνο. Φαίνεται ότι τα βεράτια αποκαλούν ειδικά τους Οφθόδοξους «άπιστους», γιατί ήταν η περισσότερο πολυπληθής μη μουσουλμανική θρησκευτική ομάδα της Αυτοκρατορίας.¹¹²

Όσον αφορά τους όρους με τους οποίους αποδίδεται το ποίμνιο του Οικουμενικού Πατριάρχου στα βεράτια από το τέλος του 17ου αιώνα και εξής, χρειάζεται να εξετασθούν δύο ομάδες διατάξεων: καταρχήν αυτές στις οποίες γίνεται λόγος για τον τίτλο του Πατριάρχου και το πατριαρχικό του αξίωμα (άρθρα 1 εδ. γ, 1 εδ. ε και 65), και στη συνέχεια μία σειρά άλλων διατάξεων που αναφέρονται σε όσους τελούν υπό τη δικαιοδοσία του (άρθρα 4 εδ. ζ, 5, 6, 21, 10, 18, 20, 21, 22, 24, 25, 26, 27 35, 39, 43, 44, 45, 47, 48, 52, 54).

Ο τίτλος του Πατριάρχου παρουσιάζει μία πολύ σημαντική αλλαγή στο κείμενο των μητροπολιτικών βερατίων κατά το τέλος του 17ου αιώνα. Ενώ μέχρι τα βεράτια του 1682 και 1684, ο Πατριάρχης αποκαλείται, όπως και παλαιότερα, «Πατριάρχης των "άπιστων" Κωνσταντινουπόλεως και εξαρτημάτων», στο αντίστοιχο έγγραφο του 1696 αναφέρεται μόνον ως «Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως και εξαρτημάτων» (*İstambul ve tenabi'î patriği*). Τίλος, από το μητροπολιτικό βεράτι του 1703 και εξής

του 1835, γιατί είναι ο επικρατέστερος και στις αντίστοιχες διατάξεις του καριμενλίκου κειμένου του βεργάτου του 1838. Η πιθανότερη ημερομηνία είναι το έτος 1833 ή 1834, οπότε επιβλήθη, όπως διαπιστώθηκε παραπάνω, κάποιες αλλαγές στις διατάξεις των βεργάτων τις σχετικές με τις οικονομικές υποχρεώσεις του Πατριάρχη¹⁶.

Από το 1838 και μέχρι την αλλαγή που επέφερε στα βεργάτα και συνακόλουθα και στο καθεστώς του Οικουμενικού Πατριάρχειου το Χάιτι Χοιμαγιούν (1856), δεν φαίνεται να επιβλήθη άλλες μεταβολές όσον αφορά τους όρους με τους οποίους αποδίδεται στα κείμενα αυτά το ποίμνιο του Πατριάρχη. Επειτα από μία μακρά διαδικασία, το Οθωμανικό Κράτος αποκατέλυσε το σύνολο του ποιμνίου αυτού με το ίδιο όνομα, με το οποίο προσδιόριζε τους απογόνους των Βυζαντινών (*Rum*): το χιφάχο Κωνσταντινουπολίτικο ελληνόφωνο ορθόδοξο περιβάλλον είχε επιβάλει και μέσω της οθωμανικής εξουσίας το όνομα με το οποίο αυτοπροσδιορίζονταν πολιτισμικά (*Ρωμιαίοι*), στους άλλους Ορθόδοξους, ως δηλωτικό θρησκευτικής ταυτότητας. Ο όρος *Rum* ήταν από το 18ο αιώνα ο μόνος όρος που αποντιστοιχούσε στον ελληνικό «Ορθόδοξο» στα επίσημα οθωμανικά έγγραφα, και μάλιστα αφορούσε όχι μόνο αυτούς που υπάγονταν στη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριάρχη. Είναι χαρακτηριστικό ότι ακόμη και ο Ρώσος Πατριάρχης αποκαλείται το 1782 «ο Ρωμικός Πατριάρχης που διαμένει στην περιοχή της Ρωσίας». Παράλληλα, μέσα στα όρια του Οθωμανικού Κράτους, ο όρος *Rum millet* δήλωνε, ήδη αρκετές δεκαετίες πριν από το Τανζιμάτ, την αναγνωρισμένη Ορθόδοξη θρησκευτική Κοινότητα, η οποία τελούσε υπό τη δικαιοδοσία του πρωτοκλήτου της Μεγάλης Εκκλησίας.

3. Οι αλλαγές του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα:

Το «Ρωμικό έθνος», και οι Ηούλγαροι,

«πιστοί υπήκοοι της Αυτοκρατορικής Μεγαλειότητας»

Το βεργάτι του 1860, του οποίου είναι γνωστό μόνο το ελληνικό κείμενο, χαρακτηρίζει στις σχετικές διατάξεις το ποίμνιο του

-και σε άλλα οθωμανικά έγγραφα των ετών 1699 και 1700- ο Οικουμενικός Πατριάρχης χαρακτηρίζεται ως «Πατριάρχης των Ρωμίων» (ή «Ρωμικός» Πατριάρχης) Κωνσταντινουπόλεως και εξαρτημάτων» (*İstibnal ve tenabi'i Rumyan (Rum) rahibi*)¹⁷. Η μεταβολή είναι εντυπωσιακή και δεν είναι τυχαίο ότι λαμβάνει χώρα την εποχή της οικονομικής και κοινωνικής ανόδου του ορθόδοξου στοιχείου της Αυτοκρατορίας και ιδιαίτερα των φαναριωτών. Ο τίτλος του Οικουμενικού Πατριάρχη θα περπατήσει όπως διαμορφώθηκε στις αρχές του 18ου αιώνα, μέχρι και το τέλος της Αυτοκρατορίας¹⁸.

Όσον αφορά τις άλλες διατάξεις των βεργάτων που αναφέρονται στο ποίμνιο του Πατριάρχη, παρατηρούνται επίσης αλλαγές στους όρους που χρησιμοποιούνται. Σε γενικές γραμμές, είναι δυνατόν να διατυπώσει κανείς την άποψη ότι υπάρχει από το 15ο μέχρι και τα μέσα του 19ου αιώνα μία μετάβαση από τον όρο *kefere* στον όρο *zimmi* και από αυτόν στον όρο *te'ahil*. Οι χρονικές στιγμές των μεταβολών αυτών των όρων μπορούν να εντοπισθούν έστω κατά προσέγγιση, με τη βοήθεια και των μητροπολιτικών βεργάτων. Στο πατριαρχικό βεργάτι του 1662 -το οποίο σώζεται μόνο σε ελληνική μετάφραση- γίνεται λόγος για *άπιστους*, όρος που μάλλον υποκρύπτει τη λέξη *kefere*¹⁹. Σημαντική μεταβολή παρατηρείται στο βεργάτι του 1757, όπου ο χιφάχος όρος είναι *zimmi* (ζιμμίς, κατά λέξη ο μη μουσουλμάνος που πληρώνει κεφαλικό φόρο)²⁰. Η αλλαγή αυτή πρέπει να παρεωφέρθηκε στα βεργάτα κατά τις αρχές του 18ου αιώνα, όταν επήλθαν στα κείμενα αυτά και οι άλλες μεταβολές όσον αφορά την ανάδειξη του Πατριάρχη και τις οικονομικές του υποχρεώσεις έναντι της Πύλης, γιατί ο όρος *zimmi* είναι ο επικρατέστερος στα μητροπολιτικά βεργάτα από το 1715 και εξής. Στο βεργάτι του 1835, επικρατεί ο όρος *εκατάδης* (ή *Ρωμιαίοι εκατάδης*, οθ. *te'ahil* και *rum te'ahil* αντίστοιχα), που από το 18ο αιώνα σημαίνει τους μη μουσουλμάνους και ιδίως τους χριστιανούς που πληρώνουν τον κεφαλικό φόρο, αλλά και γενικότερα τους υπηκόους, αυτούς που τελούν υπό τη δικαιοδοσία κάποιου Αρχής²¹. Ο παφιάνιο όρος πρέπει να παρεωφέρθηκε στα βεργάτα του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως μετάξυ του 1833 (στο βεργάτι του έτους αυτού επικρατεί ακόμη ο όρος *zimmi*) και

Οικουμενικού Πατριάρχη ως γραικούς, αντικαθιστώντας με τον όρο αυτό τον όρο *βιγαλάδες* του βιγατίου του 1835. Συζητημένα στο κείμενο γίνεται λόγος για «όμιλόξυτους γραικούς» και για «υπηκόους τής βιουκλείας γραικικού θρησκευτήματος». Ο όρος γραικός πρέπει να αντιτοίχει στον όρο *Rum* του πρωτότυπου οθωμανικού κειμένου, γιατί στα βιβλία του 1884 και του 1901 το ποίμνιο του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως χαρακτηρίζεται ως «Ρωμαίοι υπήκοοι του Υψηλού Κράτους» (*Rum teba 'a -i devlet -i 'alije*), «Ρωμαίοι υπήκοοι της Αυτοκρατορικής Μας Μεγαλειότητας» (*Rum teba 'a -i Sahaneimiz*), «Χριστιανοί» (*Hristiyan*) και «Κοινότητα των Ρωμαίων» (*Rum ta 'ifes*). Η μετάφραση από τους *βιγαλάδες* (1835) στους *Ρωμαίους υπήκοους* (1884) και εξής εξηγείται από τις αλλαγές του Τανζιμάτ που επέβαλαν την κατάργηση όρων και εκφράσεων μειωτικών για οποιονδήποτε υπήκοο του Σουλτάνου.

Οι μεταβολές που επέφερε το Τανζιμάτ, εκτός από την οικονομία και την κοινωνία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, έθιξαν, όπως ήδη διαπιστώθηκε, και την εσωτερική κοινωνική πολιτική και ιδεολογική συγκρότηση των μη μουσουλμανικών Κοινοτήτων, αλλά και τις σχέσεις τους με την Πύλη. Επιπλέον μεταβλήθηκε και η αντίληψη του Κράτους για τις σχέσεις του με τους υπηκόους του Σουλτάνου. Μετά το Χάτι Χουμαγιούν ιδιαίτερα, παραβλήθηκε ως επίσημη ιδεολογία ο *Οθωμανισμός* (*Osmanilik*): όλοι οι υπήκοοι του οθωμανού μονάρχη, ανήκαν σε ένα έθνος, το οποίο προσπαθούσε να κατασκευάσει εκ των άνω η οθωμανική εξουσία. Το έθνος αυτό, το Οθωμανικό Έθνος, απαφιζόταν από όλους τους «υπηκόους της βασιλείας», νομικά πλέον (σους μεταξύ τους, ανεξάρτητα από τη θρησκεία, τη γλώσσα ή την καταγωγή) τους. Ο Οθωμανισμός παρήκρινε η επίσημη ιδεολογία του Οθωμανικού Κράτους μέχρι την κατάφραση του το 1923. Παράλληλα όμως, κατά την ίδια περίοδο, οικονομικοί και κοινωνικοί παράγοντες είχαν ευνοήσει την επέκταση μιας νέας ελληνικής πρως τον Οθωμανισμό ιδεολογίας: η προσπάθεια διατήρησης του Οθωμανικού Κράτους απελήθηκε σοβαρά από τα εθνικιστικά κινήματα που αναπτύχθηκαν στα Βαλκάνια και τη Μέση Ανατολή, με τελευταίο το τουρκικό εθνικιστικό κίνημα. Οι εθνικισμοί αυτοί ήταν αντιμέτωποι τόσο με το πολυεθνικό

Οθωμανικό Κράτος, όσο και με την ύπαρξη των θρησκευτικών Κοινοτήτων, οι οποίες κατά τους οπαδούς της νέας ιδεολογίας έπρεπε να μεταβληθούν σε έθνη ή να ενταχθούν στα ήδη σχηματισμένα εθνικά Κράτη και έτσι να υποκατασταθούν από τα ήδη σχηματισμένα εθνικά μορφώματα. Άλλωστε, η οργάνωση των μη μουσουλμανικών Κοινοτήτων σε *millet* απέρρεε από την οθωμανική νομιμότητα και γενικότερα την οθωμανική έννομη τάξη.

Το ερώτημα που ανακύπτει καταρχήν στο σημείο αυτό είναι αν υπήρξε μεταβολή και σε ποιο βαθμό στις αντιλήψεις της οθωμανικής εξουσίας για την ταυτότητα του ποίμνιου του Οικουμενικού Πατριάρχη, λόγω των αναγκαίων προσαρμογών, στις οποίες προέβη το Κράτος εξαιτίας των εξελίξεων που έλαβαν χώρα ως προς τα παραπάνω ζητήματα ιδίως μετά το Χάτι Χουμαγιούν. Όπως εκτέθηκε παραπάνω, το Οθωμανικό Κράτος έχασε υπηκόους και αντίστοιχα το Οικουμενικό Πατριαρχείο απώλεσε ποίμνιο με την ίδρυση των εθνικών Κρατών στα Βαλκάνια και τη συνακόλουθη ανακήρυξη –μονομερώς (Ελλάδα, Ρουμανία) ή με τη συγκατάθεση της Μεγάλης Εκκλησίας (Σερβία)– αυτοαπεφάσων Ορθόδοξων Εκκλησιών, των οποίων η εδαφική δικαιοδοσία εκτεινόταν κατά βάση στις αντίστοιχες νέες εθνικές επικράτειες.

Ιδιαίτερα καθοριστική για την εξέλιξη της εθνολογικής σύνθεσης της Ορθόδοξης θρησκευτικής Κοινότητας ήταν η με σουλτανικό φερμάνι ανακήρυξη το 1870 ανεξάρτητης βουλγαρικής εκκλησιαστικής οντότητας, της Βουλγαρικής Εξαρχίας. Ο βουλγαρικός εθνικισμός παρουσίασε ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό σε σχέση τουλάχιστον με τους υπόλοιπους Βαλκανικούς εθνικισμούς. Για συγκεκριμένους λόγους δεν προκάλεσε καταρχήν ρήξη με την οθωμανική νομιμότητα, αλλά πέτυχε μέσα στο πλαίσιο της οθωμανικής τάξης πραγμάτων –και με τη βοήθεια του διεθνούς παράγοντα– να δημιουργήσει πρώτα μία «δική του» εκκλησιαστική Αρχή (1870) και μόνο σε δεύτερη φάση το εθνικό του Κράτος (1878). Ιδιαίτερα μετά τη δημιουργία της Βουλγαρικής Εξαρχίας, η σύνθεση του *Rum millet* ήταν πλέον διαφορετική σε σχέση με ό,τι ίσχυε τουλάχιστον από το τέλος του 18ου αιώνα: από την πνευματική εξουσία του Οικουμενικού Πατριάρχη αποπλάστηκε ένα πολύ μεγάλο μέρος του μέχρι τότε ποίμνιου του.

και οι τρεις Πατριάρχες της Ανατολής κατά τη διαμονή τους στην Κωνσταντινούπολη. Στην περιγεγραμμένη όμως, ιδιαίτερα μετά το σχίσμα του 1872, το φερίμι του 1870, αν και δεν αναφέρεται ρητά στο κείμενο, δημιουργήσε ένα νέο *millet*, δηλαδή μία νέα θρησκευτική Κοινότητα αναγνωρισμένη επίσημα από το Οθωμανικό Κράτος. Όσοι θα τελούσαν υπό την πνευματική εξουσία του Βούλγαρου Εξάρχου δεν αποτελούσαν σύμφωνο με την οθωμανική οπτική έθνος με τη σημαϊνή έννοια του όρου, γιατί η νομική αναγνώριση ενός έθνους στους κόλπους της Αυτοκρατορίας αντίβαινε στην οθωμανική έννομη τάξη: η τάξη αυτή αναγνώριζε μόνο θρησκευτικές Κοινότητες. Έτσι, στην οθωμανική απογραφή του 1881/2-1893 ο πληθυσμός του Κράτους κατατάσσεται ανά θρησκευτικές Κοινότητες και μεταξύ αυτών υπάγονται από τους «Ρωμάιους» (*Rum*), όχι με βάση την ανήλικη -ή έστω μη αναγνωρισμένη- κατά το Οθωμανικό Κράτος εθνική τους ταυτότητα, τη γλώσσα ή όποιο άλλο πολιτισμικό στοιχείο. Ήταν «Βούλγαροι», μέλη του *Bulgar millet*, γιατί απλώς και μόνο υπάγονταν από εκκλησιαστική άποψη στη Βουλγαρική Εξαρχία. Αντίθετα, ένας βουλγαρόφωνος που ακολουθούσε το Πατριαρχείο, ανήκε στο *Rum millet*, ενώ στην περίπτωση που κάποιος ελληνοφώνος δήλωνε εξωχικός θα ήταν μέλος της Βουλγαρικής θρησκευτικής Κοινότητας. Τα κριτήρια που προσδιόριζαν τη συλλογική ταυτότητα των οφθόδοξων οθωμανών υπηκόων ήταν διαφορετικά για την οθωμανική έννομη τάξη από τη μία πλευρά και για τους οπαδούς του βουλγαρικού εθνικισμού από την άλλη. Η διάσταση αυτή έχει στενή σχέση με τις έντονες εθνικιστικές συγκρούσεις που σημειώθηκαν -όσον αφορά ιδιαίτερα την ελληνοβουλγαρική διένεξη- στο Μικεδονικό και Θυρακικό χείρο κατά τα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα. Τους οπαδούς του ελληνικού εθνικισμού, εξειρημετούσε κατά τη διένεξη εκείνη το κριτήριο της εκκλησιαστικής υπαγωγής που ίσχυε στην οθωμανική έννομη τάξη. Έτσι, όλοι όσοι δεν είχαν ενταχθεί στην Εξαρχία, δηλαδή αυτοί που εξακολούθησαν να αναγνωρίζουν τον Πατριάρχη ως ανώτατη εκκλησιαστική αρχή, θεωρήθηκαν «Έλληνες» ανεξάρτητα από οποιοδήποτε άλλο κριτήριο (γλώσσα κ.λπ.). Από τη δική του

Το φερίμι του 1870" αποτλεί κατά συνέπεια πολύ σημαντική πηγή για τη διερεύνηση των απόψεων της Οθωμανικής Διοίκησης έπειτα από τη διάσπαση της Οφθόδοξης θρησκευτικής Κοινότητας που τυπικά τουλάχιστον είχε ελέγξει με επίσημη πράξη του Σουλτάνου. Σύμφωνα με το πρόβιο του φεριμιανίου, στο Οθωμανικό Κράτος βρίσκονται διάφοροι λαοί (*ahali*): ένας από αυτούς είναι και οι «Βούλγαροι που ανήκουν στο Οφθόδοξο δόγμα» (*Ottodoks mezhebinde bulharin bulgarlar*), προς χάρη των οποίων ο οθωμανός μονάρχης ιδρύει τη νέα εκκλησιαστική Αρχή. Είναι καταρχήν άξια παρατηρήσεως η αναφορά στο κείμενο του Οφθόδοξου δόγματος ως *Ottodoks*, ενώ λίγο πριν από το Χάτι Χοιμαγιούν χαρακτηρίζεται ως «Ρωμαϊκό δόγμα» (*Rum mezhebi*)". Επισημαίνεται επίσης ότι από το κείμενο του φεριμιανίου απονομάζει παντελώς ο όρος *millet*, καθώς και η έκφραση *Rum millet*. Ένα παρόμοιο εξηγούνται από το ότι το Οθωμανικό Κράτος μετέβαλε δημοτικά μέσω του φεριμιανίου μία πάγια κατάσταση, όπως είχε διαμορφωθεί από το 1766/7, όταν είχε στην ουσία αναγνωριστεί ένα ενιαίο Οφθόδοξο *millet* υπό τη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου, χαρακτηριζόμενος το «Ρωμαϊκό» (*Rum*), και απέφυγε να θέσει το θέμα στο έγγραφο αυτό. Το φερίμι, κάνει αντίθετα λόγο για λαό που αποτελείται το Οφθόδοξο δόγμα. Ως προς το τελευταίο σημείο μάλιστα, η Οθωμανική Διοίκηση αναγκάστηκε να υπεισέλθει και σε καθαρά δογματικά ζητήματα της Οφθόδοξης Εκκλησίας, αναφερόμενη ρητά και στους Ιερούς Κανόνες, οι οποίοι με αυτό τον έρμεσο τρόπο αναγνωρίστηκαν ακόμη μία φορά ως τμήμα της οθωμανικής έννομης τάξης".

Σύμφωνα με την ιδρυτική πράξη της Βουλγαρικής Εξαρχίας, η Εκκλησία αυτή, αν και ήταν ιδιαίτερα πνευματική αρχή (*ahire-i mülkiye-i ruhhiye*), διατηρούσε τυπικά κάποια εξάρτηση από τον Οικουμενικό Πατριάρχη. Πράγματι, σύμφωνα με τα άρθρα 6 και 7 του φεριμιανίου, η Σύνοδος της Εξαρχίας ήταν υποχρεωμένη να ζητεί για θρησκευτικά ζητήματα μείζονος σημασίας τη σύμφωνη του Οικουμενικού Πατριαρχείου και να λαμβάνει από αυτό το Άγιο Μύσο. Παρόλα αυτά, το άρθρο 9 θέσπιζε ότι ο Έξαρχος είχε, όταν διέφερε στην πρωτεύουσα, τις ίδιες υποχρεώσεις έναντι του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως που είχαν

πλευρά το Πατριαρχείο συνέπλευσε με τους έλληνες εθνικιστές, χωρίς όμως να ταυτιστεί απόλυτα μαζί τους: ενδιαφερόταν να κρατήσει υπό την πνευματική του δικαιοδοσία, δηλαδή ενταγμένους στο *Rum millet*, όσο μεγαλύτερους σε αριθμό αλφειόφωνους ορθόδοξους πληθυσμούς ήταν δυνατόν. Αντίθετα, για τους βουλγαρικούς εθνικιστές, όλοι οι οι σλαβόφωνοι πληθυσμοί της νότιας Βαλκανικής ήταν από εθνική άποψη Βούλγαροι και έπρεπε να αποσπαστούν από το Πατριαρχείο για να ενταχθούν στη Βουλγαρική Εξαρχία, ή, κατά την οθωμανική έννομη τάξη, στο *Bulgar millet*¹¹.

Για να ελιχθούμε στην κατά την Οθωμανική Διοίκηση ταυτότητα του ποιμνίου του Οικουμενικού Πατριαρχείου, ο όρος *Rum* δεν φανίνεται μετά από το 1870 να σημαίνει «Ορθόδοξος», κατά το φερμάνι, οι οπαδοί της Εξαρχίας ανήκαν και αυτοί στο Ορθόδοξο δόγμα. Το κριτήριο διάκρισης των δύο *millet* δεν ήταν θρησκευτικό ή δογματικό, αλλά σχετιζόταν κυρίως με την υπαγωγή των πιστών στη μία ή στην άλλη εκκλησιαστική Αρχή. Κατά συνέπεια, τουλάχιστον από το 1870 και έπειτα, σε αντίθεση με τα προσβλεπόμενα από το φερμάνι του 1853, ο όρος *Rum* δεν φαίνεται να δηλώνει στα οθωμανικά επίσημα έγγραφα τους Ορθόδοξους, αλλά το ποιμνιο που κατά καιρούς απέμενε στο Οικουμενικό Πατριαρχείο μετά τη σταδιακή αποχώρηση των εξαρχικών.

Το Πατριαρχείο βέβαια είχε αντίθετη άποψη, μη θεωρώντας τους οπαδούς της Εξαρχίας ως Ορθόδοξους. Ωστόσο δεν απαντήθηκε, ακόμη και μετά την ίδρυση της Βουλγαρικής Εξαρχίας τον οικουμενικό του χαρακτήρα, αποδεχόμενο ότι το ποιμνίο του, δηλαδή οι *Rum* των οθωμανικών επισήμων εγγράφων, μπορούσε να ανήκει σε πολλούς λαούς, και κατά συνέπεια να περιέχει και πατριαρχικούς Βουλγάρους. Είναι αλήθεια ότι το Σεπτέμβριο του 1872, Σύνοδος που συνήλθε στην Κωνσταντινούπολη καταδίκασε ως σχισματικούς τους οπαδούς της αίρεσης του *φωλετισμού*, δηλαδή τους οπαδούς της Εξαρχίας, όχι όμως συλλήβην το βουλγαρικό λαό, εκφράζοντας για μία ακόμη φορά την αντίνομια της Οικουμενικής Εκκλησίας και της Ορθοδοξίας με τον εθνικισμό. Πρωθυμμένως, τον Ιανουάριο του ίδιου έτους, μία «εγκύκλιος πατριαρχεική και συνοδική

απός τους Ορθόδοξους Βουλγάρους», αποκαλεί τον «επίσημο» βουλγαρικό λαό «δηλαδή όσους δεν ακολουθήσουν την Εξαρχία» τένα της Εκκλησίας και διακηρύσσει ότι το Πατριαρχείο «δεν διακρίνει εθνικότητας, αλλά θεωρεί εξ ίσου όλους τους ορθόδοξους χριστιανούς». Είναι σαφές ότι ο όρος *Rum*, δηλαδή το κατά τα οθωμανικά έγγραφα που αναφέρονται στην Εκκλησία ποιμνιο του Οικουμενικού Πατριαρχείου, δεν πρέπει να αποδίδει στην ελληνική γλώσσα ως «Έλληνας», αλλά ως «Ορθόδοξος» και για να ακριβολογήσουμε, από το 1870 και έπειτα, «Ορθόδοξος που υψάζεται στη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου».

Τα παραπάνω δεν σημαίνουν σε καμία περίπτωση ότι το Πατριαρχείο δεν ήταν, από αιώνες άλλωστε, φρούρας του Ελληνισμού με την πολιτισμική έννοια του όρου, και μάλιστα ότι ήδη από τα πρώτα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας όλοι σχεδόν οι Πατριάρχες ήταν μέτοχοι ελληνικής παιδείας και εμπρόσθων γενικότερα από τα πολιτισμικά πρότυπα του Κωνσταντινολιτικού περιβάλλοντος, δηλαδή τη βυζαντινή παράδοση και βεβαίως την ελληνική γλώσσα. Θα ήταν όμως ασήμαντο προς την οικουμενική αποστολή του Πατριαρχείου να ταυτιστεί με μια εθνότητα και να αυτοχαρακτηρισθεί «ελληνικό». Παρά ταύτα, πολλοί Έλληνες ερευνητές, ακόμη και κατά τα τελευταία χρόνια, παρουσιάζονται συχνά από τις επιβλές της εθνικιστικής ιδεολογίας, απέδωσαν τον όρο *Rum* των οθωμανικών κειμένων ως «Έλληνας», χαρακτηρίζοντας μάλιστα και το Πατριαρχείο «ελληνικό». Αντίστοιχα και η βουλγαρική ιστοριογραφία, στις περισσότερες περιπτώσεις θεωρήσε ότι η ίδρυση της Βουλγαρικής Εξαρχίας ήταν μία νίκη του βουλγαρικού κατά του ελληνικού εθνικισμού και, θεωρήσε τη Μεγάλη Εκκλησία ως περιήγημα ήδη από το 190 αιώνα, είναι οι διαφορετικοί παράγοντες οι οποίοι αποδίδεται στο κείμενο του φερμανίου του 1870 η έκφραση του οθωμανικού κειμένου *Rum Patrikhanesi*: ενώ στην ελληνική μετάφραση γίνεται αναφορά στο «Πατριαρχείο των Ρωμαίων», το βουλγαρικό κείμενο κάνει λόγο για «Ελληνικό Πατριαρχείο» (*Grădeala Patriarşiei*)¹².

Βεβαίως μετά την αποχώρηση των εξαρχικών, το Πατριαρχείο πήρε ανεπιφύβητα περισσότερο «ελληνικό» χαρακτήρα,

110 ΟΘΩΜΑΝΙΚΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟ ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟ

δεδομένου ότι πλέον η συντριπτική πλειοψηφία του ποιμνίου του απειλείτο από ελληνοφρονους, όλο και περισσότεροι από τους οποίους ασπάζονταν μάλιστα και την ελληνική εθνική ιδέα, όσο προχωρούσε το τέλος του 19ου αιώνα". δεν μπορούσε παρά να Μεγάλη Εκκλησία να απαρνηθεί ούτε και τότε την οικουμενιστική της ιδεολογία. Είναι επίσης αλήθεια ότι σύγχυση δημιουργείται και από το γεγονός ότι στις δυτικοευρωπαϊκές γλώσσες ο όρος *Rum* αποδιδόταν τις πιο πολλές φορές ως *Greek* ή *Greeks*, γιατί οι δυτικοί αποκαλούσαν συχνά το Ορθόδοξο δόγμα ως «Ελληνικό δόγμα» (*rite grec*), ακόμη και κατά το 19ο αιώνα".

Το θέμα περιλαμβάνεται ακόμη περισσότερο με την ευρεία χρήση του όρου *Έθνος* σε ελληνικές μεταφράσεις οθωμανικών κειμένων της εποχής του Ίντζιμάτ, αλλά και κυρίως στους ίδιους τους Εθνικούς Κανονισμούς. Ο όρος *Έθνος* στα κείμενα αυτά έχει σαφώς τη σημασία της Ορθόδοξης θρησκευτικής Κοινότητας που τελεί υπό τη δικαιοδοσία της Μεγάλης Εκκλησίας, δηλαδή αντιστοιχεί με τον οθωμανικό *Rum millet*.

Καταρχήν, στην ελληνική μετάφραση των «Οδηγιών» που απέστειλε η Πύλη στο Πατριαρχείο για τη διαδικασία εκπόνησης των Κανονισμών, γίνεται λόγος για *Ρωμαϊκών Πατριαρχείων* αλλά και για το *Έθνος*, *τά εθνικά πράγματα*, *τάς εθνικάς υποθέσεις*, *τά εθνικά έξοδα*, *το Έθνικόν ταμίον* και το *Έθνικόν Προσωπικόν Σιμβολίων*". Εφόσον η έννομη οθωμανική τάξη της εποχής του Ίντζιμάτ δεν αναγνώριζε παρά θρησκευτικές Κοινότητες", ο όρος *Έθνος* και τα παράγωγά του αποδίδουν στο κείμενο αυτό προφανώς τον οθωμανικό όρο *millet*. Άλλωστε, τον Οργανισμό του *Έθνικού Περιουσιών Σιμβολίων*, το οποίο συγκροτήθηκε σύμφωνα με τις οδηγίες της Πύλης για να πραγματοποιηθεί την εκπόνηση των Κανονισμών, υπογράφει για παράδειγμα, και ο αντιπρόσωπος της Βουνιάς Γάβρεν Βούκοβιτς, άτομο που προφανώς δεν ήταν ελληνοφρόνο και δεν ανήκε κατά συνέπεια στο ελληνικό έθνος με τη σημασινή έννοια του όρου".

Παράλληλα, όλοι οι θεσμοί της Ορθόδοξης θρησκευτικής Κοινότητας, όπως θεσπίστηκαν το 1862, αναφέρονται στο *Έθνος*: *Διαρκές Έθνικόν Μικτόν Σιμβολίων*, *Έθνική Προσωπική Συνάγεια*, *Έθνική Συνάγεια*, *Έθνοσυνάγεια*, *Έθνικόν Τα-*

μειον, *Έθνικα φιλιθρησικά Καταστήματα*, *Έθνικη Οθολογική Σχολή*, *Έθνικη Σχολή Φιναρίου*, ενώ ο Πατριάρχης αναφέρεται ως *Άρχηγός τού Έθνους*", δηλαδή «εθνάρχης». Ηρόετα βέβαια για θεσμούς που αφορούν ολόκληρη την Ορθόδοξη Κοινότητα που τέλούσε υπό τη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου, δηλαδή το *Rum millet*. Αντίστοιχα, η πραγματική έννοια του Πατριάρχη «εθνάρχη» είναι αυτή του ηγέτη της θρησκευτικής Κοινότητας, της αναγνωρισμένης από το Κράτος και όχι του έθνους υπό τη σημασινή έννοια του όρου. Το κατά τους Εθνικούς Κανονισμούς «έθνος» είναι προφανές ότι χαρακτηρίζεται από την κοινή δογματική πίστη και μόνο των μελών του, γιατί σε άλλες διατάξεις των Κανονισμών γίνεται αναφορά σε *Ορθόδοξους* ή *Χριστιανούς*, τους οποίους αφορούν αυτά τα κείμενα". Άλλωστε, από το ίδιο το κείμενο της διατάξης του άρθρου Α' του τρίτου Κανονισμού προκύπτει ο πολιμηνικός χαρακτήρας του κατά τους Κανονισμούς *Έθνους*: η Σύνοδος είναι «η πνευματική ύψη πάντων των υπό τόν Οικουμενικόν Πατριάρχην διατελούντων χριστιανικών λαών»". Τέλος, πάντα και τα τους Κανονισμούς, η εκλογική Συνέλευση που συγκαλείται για να εκλέξει τον Πατριάρχη, αποτελείται, όσον αφορά τα λάϊκά μέλη της, και από αντιπροσώπους επαρχιών (δηλαδή Μητροπόλεων) που δεν ήταν σε καμία περίπτωση ελληνοφρονες: Τούνηβου, Βιδύνιου, Σοφίας (Βουλγαρία), Σκοπίων και Βουνιάς".

Αντιπροσωπευτική πάντως εκάνα των αντιλήψεων που κυριαρχούσαν στο περιβάλλον του Πατριαρχείου λίγο μετά τη θέσπιση των Εθνικών Κανονισμών και πριν από την έκδοση του γερμανίου του 1870, αποτελεί η «Έκθεσις τής Έπιτροπής τής διορισθείσης υπό τής Γενικής Συνελεύσεως τής 21 Φεβρουαρίου 1864 περί διαφώτισιν τού Βουλγαρικού Ζητήματος". Την έκθεση υπογράφουν εννέα διαπρέποντα μέλη της τότε Ορθόδοξης Κοινότητας, μεταξύ των οποίων και οι Η. Τανταλίδης, Σ. Αρσιτάκης και Α. Καμπεδοφωής. Το κείμενο αυτό παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον γιατί απηχεί τις απόψεις της κυρίαρχης τότε μερίδας στο περιβάλλον του Πατριαρχείου και συντάχθηκε κατά τη διάρκεια του Ίντζιμάτ, ενώ οι συζητήσεις για την έκδοση των Εθνικών Κανονισμών συνεχίζονταν και πάντως πριν λυθεί το Βουλγαρικό Ζήτημα με την έκδοση του

φερμανίου του 1870. Θα ξέφυγε από το αντικείμενο της εργασίας αυτής μία διεξοδική ανάλυση ενός τόσο μακροσκελούς κειμένου. Πάντως, είναι ενδιαφέρον να επισημανθούν οι απόψεις που εκφράζονται στην έκθεση αυτή όσον αφορά τις έννοιες γένος, *έθνος*, *Ρωμαίος*, *γραικός* κ.λπ., και οι οποιές συμπύκνουν σε πολλά σημεία με την επίσημη κρατική ιδεολογία του Οθωμανισμού.

Καταρχήν, βασικός άξονας του σκεπτικού της έκθεσης είναι η πίστη στην οθωμανική νομιμότητα και στην οθωμανική έννομη τάξη: «Όλοι οι πολίτες του οθωμανικού κράτους συναπαρτίζονται σήμεραν έθνος έν». Η ύπαρξη αυτού του έθνους, του οθωμανικού, επιτελεί μεν την ύπαρξη «έθνικότητων», δηλαδή λαών, όχι όμως *έθνων*, με ιδιαίτερη νομική υπόσταση, αναγνωρισμένη από το Κράτος. Άλλωστε και αντικειμενικά δεν μπορούν να υπάξουν στοιχεία αυταυτικά του έθνους. Οι *έθνικότητες* αυτές ανταποχούν με τους λαούς (*tribes*) του φερμανίου του 1870, ένας από τους οποίους είναι και ο βουλγαρικός. Νομική υπόσταση μπορούν να έχουν μόνο οι θρησκευτικές Κοινότητες που είναι αναγνωρισμένες από την Πύλη¹¹.

Δεύτερο χαρακτηριστικό σημείο της έκθεσης είναι η αναφορά στον πρωτεύοντα ρόλο του Οικουμενικού Πατριαρχείου, ο οποίος βασίζεται «επί της φύσεως αυτής των πραγμάτων», αλλά και φυβρίστηκε από τον Πορθητή και τους διαδόχους του και τέλος επικυρώθηκε με το δεύτερο άρθρο του Χατίι Χουμαγιούν¹².

Τρίτον, η έκθεση αφήνει να εννοηθεί ότι μέσα στην Ορθόδοξη θρησκευτική Κοινότητα που τελεί υπό τη δικαιοδοσία του Πατριάρχη υπάχουν διάφορες εθνότητες ή γένη: «Έτσιω τσίνιν περ' ήμίν έκαστος ελεύθερος νά λέγηται βούλγαρος, σέρβος, βουονιάκος, ερσέκιος (δηλαδή Ερζεγοβίνσιος), γραικός, ύμοιαιός, βλάχος, άρμενός και έτι τι άλλο...» Η Κοινότητα αυτή είναι ένα *millet*, όρος που στα ελληνικά της εποχής αποδίδεται ως *έθνος*¹³. Πάντα κατά την έκθεση, η αντιπαλότητα που δημιουργήσαν μερικοί κακόβουλοι είχε σκοπό να ενσπείρει διχόνοια μεταξύ γραικών και βουλγαρών που είναι αδελφοί και ανήκουν στην ίδια αναγνωρισμένη από την Πύλη θρησκευτική Κοινότητα, η οποία τελεί υπό τη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριάρχη¹⁴.

Αυτοί που κατηγορούσαν στην οθωμανική εξουσία τον Αντίοχο Ορθόδοξο Κλήρο ισχυρίζονταν ότι το Πατριαρχείο ανέλαβε «πικρά τη χιβερνήσει υπό την έπισημικήν ενόμην (γραικικήν) απογλειστικής γραικικών χωρακτάρων». Στην παραπάνω έκφραση υπονοείται σαφώς ότι ήδη από το 18ο αιώνα, το Πατριαρχείο και το περιβάλλον του είχαν κατορθώσει να επιβάλουν στην Πύλη την ονομασία *Rum* για να δηλωθεί στα επίσημα οθωμανικά έγγραφα το ποίμνιο του Πατριάρχη. Έτσι από την εποχή εκείνη και έπειτα, οι όροι «Έλληνας» και «Γραικός» δεν αντιπροσώπων σε έναν ιδιαίτερο όρο: *Rum* σήμαινε κατά την επίσημη οθωμανική διοικητική ορολογία ταυτόχρονα και τον ελληνόφωνο, αλλά και τον Ορθόδοξο. Δεν υπάχει νομίζω μεγαλύτερη απόδειξη για την κυριαρχία σε όλη την Ορθόδοξη Κοινότητα του Κωνσταντινουπολίτικου περιβάλλοντος, το οποίο ήταν εμποτισμένο από τον Ελληνισμό, με την οικουμένηκή του γραικική διάσταση.

Τέτατο, η Ορθόδοξη θρησκευτική Κοινότητα, η αναγνωρισμένη από το Κράτος είναι το *ρωμαϊκό έθνος*, που ταυτίζεται με το κατά τα οθωμανικά έγγραφα *Rum millet*¹⁵ ή με τους *οπαδούς του Ορθόδοξου δόγματος (Rumi mezhebinde bulunan)*¹⁶. Αυτό το *έθνος* αποτελεί την Εκκλησία του Χριστού, η οποία «σινγκροτείται υπό πάντων τών ελς αυτόν πστευόντων έθνών άντι' διαφύσεως έθνικότητας, φύλου, κοινωνικής και πολιτικής καταστάσεως»¹⁷.

Από τα στοιχεία που εκτέθηκαν παραπάνω, συνάγεται ότι το κείμενο αυτό, το οποίο συντάχθηκε από το περιβάλλον του Πατριαρχείου για να συμβάλει στη λύση του Βουλγαρικού Ζητήματος, είναι εχθρός του εθνικισμού και αντίθετα διαπρωτεύει Οθωμανικό πολυεθνικό Κράτος, εξυπηρετούσε παράλληλα και την πολιτική της Μεγάλης Εκκλησίας στο Βουλγαρικό Ζήτημα, στηρίζοντας τον οικουμενισμό της, ειδικότερα δε τον πολυεθνικό χαρακτήρα του *Rum millet*. Τη θρησκευτική αυτή Κοινότητα, το *ρωμαϊκό έθνος*, συνιστούν διάφορες εθνότητες, μεταξύ των οποίων και γραικοί (ελληνόφωνοι)¹⁸ και βούλγαροι. Φαίνεται πάντως ότι ο όρος *έθνος* ως δηλωτικός της θρησκευτικής Κοινότητας (*millet*) αντικαταστάθηκε από τον όρο γένος.

θούοι λαοί που αναγνωρίζαν τον Πατριάρχη ως πνευματική κεφαλή τους, ανήκουν στο *Rum millet*, στο *Ρωμαϊκόν έθνος*.

Το *Ρωμαϊκόν έθνος* που εγγυόταν την κυριαρχία ήτση του Πατριαρχείου και του περιβάλλοντός του σε μεγάλο βαθμό οφειλόταν πληθυσμίων, αντλούσε την νομική του υπόσταση από την οθωμανική έννομη τάξη. Στο κεφάλαιο που ακολουθεί θα καταβληθεί προσπάθεια να ερευνηθεί ποιο καθεστώς επεφύλαξε κατά καιρούς στη Μεγάλη Εκκλησία αυτή ακριβώς η οθωμανική έννομη τάξη.

Β. Η εξέλιξη του νομικού καθεστώτος του Πατριαρχείου και του Πατριάρχη: από τον ερισβέλιτο να τις «εσφαλμένες θρησκευτικές συνήθειες των απίστων» στο «μέσον της Κιθιουρησίας»

Η έντονα σχετικά με την εξέλιξη του καιμένου των πατριαρχικών βεφατιών, τη διαδικασία ανόδου ενός Πατριάρχη στο θρόνο, τις οικονομικές υποχρεώσεις του προκαθημένου της Μεγάλης Εκκλησίας προς την Πύλη, την εδαφική δικαιοδουσία του Πατριάρχη και την ταυτότητα του ποιμνίου του δίνει αρκετά ενδιαφέροντα για να διατυπωθούν κάποιες υποθέσεις όσον αφορά δύο ζητήματα: πρώτον ότι το Οθωμανικό Κράτος για να ρυθμίσει τις σχέσεις του με τη Μεγάλη Εκκλησία έλαβε υπόψη κυρίως την οθωμανική έννομη τάξη. Δεύτερον, ότι οι σχέσεις αυτές διενεργούνταν στατικές, αλλά υπέστησαν κατά τη διάρκεια των πέντε πρώτων αιώνων συνύπαρξης Πατριαρχιών και Σουλτάνων με τημέλξ, οι οποίες ήταν συνάρτηση των κατά καιρούς νέων οικονομικών, πολιτικών και κοινωνικών συνθηκών.

Το ζήτημα του νομικού καθεστώτος του Πατριαρχείου στο πλαίσιο του Οθωμανικού Κράτους έχει ήδη αποτελέσει αντικείμενο περιβλεπτατιμού στην ιστορική έρευνα. Ιδιαίτερα η χρήση οθωμανικών πηγών οδήγησε κατά τα τελευταία χρόνια στη διατύπωση ορισμένων υποθέσεων και θέσεων, οι οποίες ανατέθηκαν να σφερόνται της κλασικής θεωρίας περί «προνομίων». Οι απόψεις αυτές σφερίζονται στο ότι υπήρξε κάποια σχέση μεταξύ του νομικού καθεστώτος της Μεγάλης Εκκλησίας και των

λίγο μετά το 1864, ώστε να μην υπάρξει σύγχυση μεταξύ της Ουθωδοξής Κοινοτήτας από τη μία πλευρά και του Οθωμανικού Έθνους από την άλλη. Έτσι εξηγείται η απόδοση του όρου *millet* με τον όρο γένος στις επίσημες μεταφράσεις των βεφατιών του 1884 και του 1901¹⁴.

Η μωραϊάνη ιδεολογική επίδραση που άσκησε η Εκκλησία στους ουθωδοξούς πληθυσμούς ήταν αρκετά αισθητή, ιδιαίτερα στην αγροτική ύπαιθρο ορισμένων περιοχών, ακόμη και στις αρχές του 20ού αιώνα και παρά την ταχύτατη διάδοση της εθνικιστικής ιδεολογίας στα Βαλκάνια. Για παράδειγμα, στη Θυάκκη, ακόμη και κατά τις παραμονές του Νεοτουρκικού κινήματος και των Βαλκανικών πολέμων, ιδιαίτερα οι κάτοικοι των χωριών θεωρούσαν ότι ανήκουν όχι σε ένα έθνος, αλλά στην Ουθωδοξή Κοινότητα. Αυτά τοιάχιστα τον ταχυρίζεται ο Στυλιανός Γονατάς σε τριτογενετική έκθεση για τη Θυάκκη που απέστειλε προς την Ελληνική Κυβέρνηση το 1907. Σύμφωνα με την έκθεση, οι κάτοικοι της υπαίθρου βρισκονταν «εις άλλαν κατάστασηαν εθνικής οδτεροπότητος, μέχρη μάλιστα τοϋ σμετελου όστε άρκετων μέχρησ τοϋτων να άρχηται εις την θρησκευτικην και μόνων διακρίσιν μεταξύ Χριστιανών και Μωαμεθανών η Έθνηάων και να άδιαφορη ή να άγνωσθ την εθνικην διάκρισιν μεταξύ Έλλήνων και Βουλγάρων η Ρώσων». Πάντα κατά τον Γονατά, ακόμη και ο διαγμός του 1916 που έγινε σε βάρος του Ελληνισμού της Ανατολικής Ρωμυλίας, «οδδόλων τον φαντασιωμόν αυτών κατά τόν Βουλγάρων εξήγημεν». Η έλλειψη εθνικής συνείδησης μεγάλου μέχρησ του θρακικού πληθυσμού οφειλόταν κατά το συντάκτη της έκθεσης και στα μέλη του Ανότατου Κλήρου. Οι περιωαιότεροι Μητροπολίτες δεν φηρόνταισιν κατά τον Γονατά να εμπνεύσουν εθνικό φρόνημα στον πληθυσμό, αν και είχαν μεγάλη επιρροή. Αντίθετα, πρωτάνευσε σε αυτούς «πνεύμα σπενός θρησκευτικόν, πνεύμα ίσους κοριοπολιτικόν, έννοιας άδιαφορίας και ίσους πνεύμα χρηματιστικόν»¹⁵.

Το κοριοπολιτικόν πνεύμα του Στυλιανού Γονατά, το οποίο ήταν αντίθετο με το εθνικόν φρόνημα, δεν ήταν άλλο από την εμμονή της Μεγάλης Εκκλησίας και του περιβάλλοντός της στην οικονομικότητα του Πατριαρχείου και στην ιδεολογία του Οθωμανισμού, με άλλα λόγια στην πίστη ότι όλοι οι ουθω-